

Research Guru

Online Journal of Multidisciplinary Subjects (ISSN : 2349-266X)

UGC Approved Journal No. 63726

Impact Factor:3.021

website: www.researchguru.net

Volume-11, Issue-3, December-2017

ગાંધીજીનાં સર્વોદય વિચારો

Presented by :

Dr. Divya Patel

Shri B. P. Brahmhatt Arts and
M. H. Guru Commerce College Unjha
Political Science Department

"સર્વોદય" શબ્દ જૈન સાહિત્યમાં સૌ પ્રથમ વપરાયેલો જોવા મળે છે. વેદ, ઉપનિષદ, શાસ્ત્રો, પુરાણોમાં ક્યાંય તેનો પ્રયોગ થયેલો જોવા મળતો નથી. પરંતુ સર્વોદય શબ્દ જે ભાવને પ્રબોધે છે તે માનવજાત જેટલો જૂનો છે. સર્વોદયનો અર્થ બધાનો ઉદ્ધાર અને વિકાસ છે. પ્રાચિન કાળનાં ઋષિઓએ સર્વોદય શબ્દ વાપર્યા વિના એનો ભાવ આપણને ધૂંટીને પાયો છે. "લોકા સમસ્તા સુખિનો ભવંતુ" માત્ર આ એક લોક માનવ લોક જ નહીં પણ ત્રણેય લોક - સ્વર્ગ, મૃત્યું અને પાતાળમાં વસતા દેવ, માનવ, દાનવ, બધા જ સુખી થાવ એવો ભાવ બતાવ્યો છે.

ઋષિ કવિ, કાન્તદૃષ્ટાઓને માત્ર ભારત વર્ષ એ જ સ્વદેશ એમ નહોતું. શંકરાચાર્યની ભાષામાં એ તો કહેતાં ત્રણેય ભૂવન મારો સ્વદેશ. તેમને ક્યાંય પર-દેશ પર-ભાવ લાગતો જ નથી. આ પૃથ્વીતો એમને પક્ષીનાં માળા ઘોસલા જેટલી નાની અમસ્તી લાગતી.

આજનો યુગ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનો હોવાને કારણે બ્રહ્માંડનું, પૃથ્વીનું અને બીજા ગ્રહોનું કેટલુંય જ્ઞાન આપણી પાસે છે એવો આપણને વહેમ છે. નિર્મળ હૃદયનાં એ ઋષિઓએ પોતોનામાં જ ડૂબકી મારીને "યથા પિન્ડે તથા બ્રહ્માંડે" નો સિદ્ધાંત શોધીને અનંતતાનું, વ્યાપકતાનું દર્શન પામ્યા હતાં. તે કહેતાં "ભૂમા મા સુખ છે અલ્પમાં નહીં" તેની સરખામણીએ 21મી સદીમાં પણ ? નાત જાત, કોમ ધર્મ, વેશ ભાષા, વર્ણ લીંગ, દેશ વદેશમાં વિભક્ત એવી વિચારસરણી જોવા મળે છે. ગાંધીજી તેને સર્વોદય વિચાર દ્વારા દૂર કરવા માંગે છે. તેમની ઉદારતા જુઓ મારા તમારાનો ભેદ તો નાના માણસો કરે બાકી જે ઉદાર મનવાળું છે. તેનાં માટે આખું વિશ્વ કુટુંબ સમાન છે. તેમણે કુટુંબ નહીં પણ "કુટુંબકમ્ " શબ્દ વાપર્યો છે.

આપણાં વિશ્વ કવિ ઉમાશંકર જોષી પણ એ જ ઋષિકુળનાં વંશજ છે એટલે તો એમણે લખ્યું છે કે

" વિશાળે જગ વિસ્તારે નથી એક જ માનવી,

પશુ છે, પંખી છે, પુષ્પો - વનોની છે વનસ્પતિ"

આનું નામ ભૂમાનો કવિ. કુદરતે આ જગત કેવળ માનવ માટે જ પેદા નથી કર્યું.

દુનિયાની મહાસત્તાઓ તેમનાં ધ્યાદા સરમુખત્યારો એ સૌના પણ હરીફ-ધર્મનાં આતંકવાદીઓ પોતાની આર્થિક શક્તિના મદમાં પાગલ બની દુનિયા આખીને તોબા તોબા પોકારાવી રહ્યા છે. ક્યાં આ ધન સત્તા અને વિજ્ઞાનનાં ધમંડી આજનાં સંકુચિત વિચાર વાળા હક્કમતો અને ક્યાં પ્રાચિન કાળનાં સર્વનાં ઉદય માટે પ્રાર્થનાં કરનાર ઉમદા વિચાર.

" સર્વથા સૌ સુખી થાઓ, સમતા સહુ સમાચરો.

સર્વત્ર દિવ્યતા વ્યાપો, સર્વત્ર શાંતિ વિસ્તરો. "

આવી આ સર્વનાં સુખની, સર્વનાં ઉદયની વાત ક્યારે સિદ્ધ થાય જ્યારે સર્વ સ્થળે શાંતિ પ્રવર્તતી હોય.

પ્રાચિન દૃષ્ટાઓએ સર્વનાં ઉદયનો બતાવેલ રાજમાર્ગ છોડીને વીસ વીસ સદીથી અંધારામાં અથડાઈએ છીએ. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણએ અર્જુનને યોગ માર્ગ શીખવ્યો હતો. તેમ રાજાશાહી, મૂડીવાદ, સામ્યવાદ, કહેવાતી લોકશાહી આ બધી વિચારધારાથી માનવ જાતનાં દુઃખ દૂર નથી થતાં ત્યારે મહાત્મા ગાંધીજી લોક નીતિમૂલક સર્વોદયનું દર્શન સમગ્ર માનવજાતનું જ નહીં પણ જીવનમાત્રનો ઉદય થાય એવું એ સર્વતોભદ્ર દર્શન આપણને આપી ગયાં છે.

સર્વોદયી દર્શન ભારતીય સંસ્કૃતિનો આત્મા છે. દુનિયાભરનાં દરેક દેશમાં, દરેક કોમમાં, દરેક કાળમાં પયગંબર કે મસીહા છે જેમણે શાંતિ, સેવા અને શાણપણનાં પાઠ શીખવ્યા છે. થોરો, સોક્રેટિસ, રસ્કિન, ટોલ્સ્ટોય વગેરેની વાતો સર્વોદયની શીખ આપે છે. ભગવાન બુદ્ધ અને મહાવીર સ્વામી પણ સર્વોદયનાં જ સંદેશ વાહક હતાં. વૈદિક ધર્મમાં કહ્યું છે કે દરેક દિશામાંથી આવતાં શુભ વિચારોનું સ્વાગત છે. સત્ય, અહિંસા, પ્રેમ, કૃપા, શાંતિ, સેવા સર્વકાલિન અને સર્વદેશીય હોય છે. ખરેખર આવા સદગુણો એજ સંસ્કૃતિ છે, જે આપણને પશુમાંથી દ્વિજ બનાવવાનાં સંસ્કાર આપે છે.

ગાંધીજીને મળેલ વારસો, વાતાવરણ, શિક્ષણ, સંસ્કાર, ધર્મ આ સૌએ મળી એમને જે ઘાટ આપ્યો હતો તેમાં એકલાપણું કે સંકુચિતતા ન હતી વળી એમનો પોતાનો જે સ્વભાવ હતો તે પણ સત્ય, સેવા અને ક્ષમા જેવા દૈવી ગુણોથી સંપન્ન હતો.

ધરતી ફળદ્રુપ હતી. ખેડ, ખાતર અને પાણી પણ બરાબર મળતા હતાં જરૂર હતી એમાં એક ઉત્તમ બીજ વાવવાની અને આ કામ રસ્કિને કર્યું એમનાં પુસ્તક "Unto this last" થી.

ગાંધીજીની એક ખાસ ખાસિયત હતી કે જે ગમ્યું તેને તરત અમલમાં મુકવું તેમાં થોડોય વિલંબ કરતાં નહીં. "Unto this last" વાંચ્યા પછી એમનો નવો અવતાર થયો. તેમણે સહજતાથી પોતાનો જીવન વ્યવહાર બદલી નાખ્યો.

"સૌના ભલામાં મારું ભલું" એ પ્રમાણે વર્તતા હતાં. બીજીવાત વકીલ અને વાણંદને આજીવિકા માટે સમાન વળતર આ વાત તેમને સ્પર્શી ગઇ. ત્રીજી વાત ખેડૂતો, મજૂર, શ્રમજીવીનું પરિશ્રમી જીવન એજ ખરું જીવન. સર્વનો ઉદય એ કેવળ પોતાનાં માટે જ રાખી ન મુક્તા સમાજ માટે જેની પાસે તે નથી તેને માટે તે વાપરે તો સર્વોદય થાય. કાકા સાહેબ સમજાવતાં કે અંત્યોદય વિનાં સર્વોદય ન થાય એટલે સહુના ઉદયની શરૂઆત છેલ્લાથી કરવી જોઇએ. ભૂખ્યાને પહેલાં ખાવાનું મળવું જોઇએ, વસ્ત્ર વિનાનાને વસ્ત્ર મળવા જોઇએ આ છે સર્વોદય નીતિ. સર્વોદય એ મૂડીવાદ, સમાજવાદ, સામ્યવાદ જેવો વાદ નથી પણ એક વિચાર છે. પૂર્ણ સમગ્રતાનું દર્શન છે. વાદ હંમેશા એકાંગી હોય છે. દા.ત. મૂડીવાદમાં મૂડીવાદીઓનું એક જ લક્ષ્ય મૂડી વધાર્યું જવી. તેનાં માટે માણસ અને પ્રકૃતિ તેનાં શોષણનાં સાધન છે. સમાજવાદનું મહોરું લોકશાહી. કલ્યાણ રાજ્યનું પણ ઉત્પાદનનાં સાધનોની માલિકી રાજ્યની.

આમ આ બધા એકાંગી છે. એમણે પ્રકૃતિને પોતાનાં ઉપભોગનું સાધન માન્યું છે અને માણસને મશીન. સમાજવાદ, સામ્યવાદ સમૂહ કલ્યાણને નામે એનો ભોગ લે. લોકશાહી વિચાર પણ અધૂરો છે. તેનો સિદ્ધાંત છે Greatest good of the greatest number. વધારેમાં વધારે લોકોનું ભલું તેમાં 51નું ભલું થાય પછી 49નું ન થાય તો તેની ચિંતા નહીં. ત્યારે સર્વોદય જ એક એવું દર્શન છે કે જે સર્વનાં ઉદયની વાત કરે છે. જે છેવાડે છે તે પણ છુટી જવો ન જોઇએ એ એનું લક્ષ્ય છે.

આજે તો આ એક સ્વપ્નું છે. પણ દરેક સિદ્ધી તેનાં આરંભમાં એક સ્વપ્નું નથી હોતી. સર્વોદય માટે આક્ષેપ છે કે તે કેવળ આદર્શની વાતો કરે છે. તે બિહામણી વાસ્તવિકતા છે પણ હકીકત કઈક જૂદી છે. સર્વોદયનો જન્મ જે સમસ્યાઓ માનવજાતને સદીઓથી પીડા આપી રહી છે. તેનાં ઉકેલ માટે તો થયો છે. આર્થિક ક્ષેત્રે સૌથી મોટી સમસ્યા બેરોજગારી, કેન્દ્રીકરણવાદી, મૂડીવાદ અને સમાજવાદ એવું માને છે કે મશીન આવે એટલે માણસ બેકાર બને તો બને કેન્દ્રીકરણ ઘણી સમસ્યા સર્જે છે.

જ્યારે આની સામે સર્વોદય વિકેન્દ્રીકરણનો વિચાર મૂકે છે જેમાં જ્યાં કાચો માલ પેદા થાય ત્યાં જ તે વિસ્તારમાં જ તેનો પાકો માલ નાના નાના મશીનોની મદદથી થાય એવી આ યોજના છે. સર્વોદય યંત્રોનો

વિરોધ કરે છે એ એક ભ્રમ છે. માણસની કાર્યક્ષમતા વધારે, મજૂરીમાંથી ઉગારે અને પ્રદુષણ ન કરે તેવાં યંત્રોને આવકારે છે. આમાં વ્યાપક રોજગારી ઊભી થાય.

આર્થિક વિચાર:

સર્વોદયનાં આર્થિક આયોજન મુજબ વ્યવસ્થા ગોઠવાય તો આજે આપણને આંજી નાંખતા મહાલયો, મોલ, પંચતારક પ્રતિ મિનીટે ઉડતાં હવાઇ જહાંજ જોવાં ન મળે. પણ ઇજ્જતની રોટી અને સ્વમાનની જીંદગી જીવવા તો મળે. સત્તા પર આવતી સરકાર ખેતી, પશુપાલન, મજૂર, મહિલાઓ વગેરે માટે સ્વરોજગારીની આર્થિક નીતિ નહીં ઘડે ત્યાં સુધી એમની સ્થિતિ ડામાડોળ રહેવાની.

ભારતનાં બંધારણમાં મૂળભૂત અધિકારો આપવામાં આવ્યા છે, પરંતુ તેમાં મહત્વનો અધિકાર છૂટી જાય છે તે "Right to Work" કામનો અધિકાર. લોકશાહીમાં દરેકને કામ મળવું જોઈએ અને તેનાં કામનું પોષણક્ષમ વળતર પણ મળવું જોઈએ. સ્વતંત્રતા આપી છે પણ ભૂખે મરવાની સ્વતંત્રતા. જ્યાં સુધી કામ નથી મળતું ત્યાં સુધી મતદારને આર્થિક સ્વતંત્રતા મળી છે તેમ ન કહી શકાય.

ગાંધીજીએ ખાદી ગ્રામ ઉદ્યોગ સ્વદેશી વગેર શબ્દો વાપરતાં આપણે એને જૂનવાણી પ્રગતિનાં કાંટાને પાછા ફેરવનાર વિચારો ગણતાં હતાં. દરેકને કામ મળે એવી વ્યવસ્થા ગોઠવાય મોટા તોતિંગ યંત્રોથી કામ નહીં થાય પરંતુ નાના યંત્રોથી જાજા હાથને કામ આપીને જ થઈ શકશે. સર્વોદયે એક નવો વિચાર ટ્રસ્ટશીપનો આપ્યો છે. જેની પાસે છે તે માત્ર તેનું પોતાનું જ નથી એમાં સૌનો ભાગ છે. ગાંધીજી એ તેને ટ્રસ્ટશીપનો સિદ્ધાંત કહ્યો. વિનોબાજી દાનની પરિભાષા સમજાવતાં કહે છે કે દાન એ ગરીબને દયા ખાય, કટકો આપવો એવો નથી, પરંતુ દાનનો અર્થ સરખી વહેંચણી માત્ર વહેંચવું એમ નહીં, સરખા ભાગે વિભાજન કરવું.

સર્વોદય એક નવો સંસ્કાર આપવા માંગે છે. આમ તો એ નવો સંસ્કાર નથી જૂનો છે. ઇશોપનિષદ શીખવે છે કે જે બધું ઇશથી ભરેલું છે તેને ભોગવો પણ ભોગવવા માટેની રીત તેને ત્યાગીને ભોગવો, આપીને ખાઓ. મારી પાસે જે છે તે મારી કમાણીનું નથી અનેકની મહેનતનું ફળ છે. તેનો હું ભોગ કરીશ પરંતુ તે બીજાને આપીને. આ છે ટ્રસ્ટશીપ સર્વોદયનું આર્થિક દર્શન. સર્વોદય માથાવાઢ આર્થિક સમાનતામાં માનતો નથી તે પાંચ આંગળાની સમાનતામાં માને છે. સર્વોદય કહે છે કે ડુંગર અને ખીણ જેટલી અસમાનતા ન હોવી જોઈએ. પાંચ આંગળા જેટલી અસમાનતા સહ્ય બનશે. આર્થિક ન્યાય એ છે કે દરેકને આવડત મુજબ કામ અને જરૂરીયાત મુજબ દામ મળવા જોઈએ. કુટુંબનો ન્યાય શું છે? બાળકો, માંદા અને વૃદ્ધો કામ ન કરે તો પણ તેમને પહેલાં ફળ અને દુધ વગેરે બરાબર મળે. સુખ અને શાંતિનો રસ્તો વિનોબાજીએ બતાવ્યો છે કે "સમાજને કુટુંબ કરી માનજે ઓ ભાઈ મારા ગામને કુટુંબ કરી માનજે" આવો વિચાર સર્વોદયનું આર્થિક દર્શન છે.

સામાજિક સમાનતા:

સામાજિક સમાનતામાં સર્વોદય માને છે. નાત, જાત, કોમ, ધર્મ, દેશ, પરદેશ, ભાષા, વર્ણ, લિંગ, શિક્ષિત, અશિક્ષિત, ગરીબ, તવંગર, આવા કોઈ ભેદ સર્વોદયને મંજૂર નથી. બ્રાહ્મણ હોય કે ભંગી બધા જ સામાજિક દૃષ્ટિએ સરખા છે. માનવ માત્ર સમાન છે. સર્વોદયનું સામાજિક દર્શન છે. આપણાં સંસ્કાર અને ઉછેર દોષને લઈને બાળપણથી આપણાં ચિત્ત ગંઠાઈ જાય છે. આપણાં કુળનું, જાતનું, ધર્મનું ખોટું અભિમાન લઈને ફરતાં હોઈએ છીએ પરંતુ સૌથી મોટી પદવી માનવીની છે. તેથી તેનો તિરસ્કાર કરવો, અડધૂત કરવા, મારવા યોગ્ય નથી. જો મનમાં એકવાર વસી જાય કે "સાબાર ઉપરે માનુષ તાહાર ઉપરે નાહિ" તો બધી જ સમસ્યા સમાપ્ત થઈ જાય. સર્વોદય સામાજિક આદર્શ છે.

રાજકીય સમાનતા:

સામાન્ય છાપ પ્રમાણે સર્વોદય વાળા રાજકારણથી આભડછેટ રાખે છે. તે તેમની ગેરસમજ છે. ગાંધીજી એ સર્વોદયના પ્રથમ પુરૂષ સર્વોદય આંદોલનમાં આજીવન રાજકારણમાં જ હતા. તેમનું સ્વપ્ન રાજકારણમાં જ આધ્યાત્મીકરણ કરવાનું હતું. જે રાજકારણમાં ધર્મ નથી તે રાજકારણ ગંધાતુ મડદું છે. રાજકારણ એટલે બહુમતીની બોલબાલા. પણ સર્વોદયની દૃષ્ટિએ બધા સમીકરણ ભૂલ ભરેલાં છે. સર્વોદયની દૃષ્ટિએ પ્રજાકરણ એમ સર્વોદય માને છે. આર્થિક ક્ષેત્રની જેમ રાજકીય ક્ષેત્રે પણ વિકેન્દ્રીકરણ હોવું જોઈએ. સૌથી વધુ સત્તા કેન્દ્ર પાસે નહીં પણ ગામ પાસે હોવી જોઈએ. ગાંધીજી ઇચ્છતાં હતાં કે Every Village is a republic. ભારત પાંચ પચીસ રાજ્યનો સંઘ નહીં પણ ગામોનો મહાસંઘ હોય એવું ગાંધીજીનું એક સ્વપ્ન છે. એ ભલે આજે ને આજે સિદ્ધ ન થાય પણ આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, રાજનૈતિક ક્ષેત્રે ગામડાં આત્મનિર્ભર બને એવું સર્વોદયનું લક્ષ્ય છે.

સ્વરાજ્ય દર્શન:

સ્વરાજ્ય એટલે ગ્રામ વ્યવસ્થા. લોક સ્વરાજ્ય એ સર્વોદયની રાજનીતિ છે. જેને વિનોબાજી લોકનીતિ કહેતાં. સત્તાનું મૂળ કેન્દ્ર લોકો છે. પ્રવર્તમાન સમયમાં મત આપવા સિવાય કોઈ સત્તા તેની પાસે નથી. રચનાત્મક કામો સ્વરાજ્યની એક પાંખ છે. એક પાંખથી ઊડી ન શકાય. સ્વરાજ્યની બીજી પાંખ છે સત્યાગ્રહ. આપણાં રહેલાં અહમને દૂર કરવા માટે પહેલો સત્યાગ્રહ પંડની સામે કરવો. તેથી આપણી નબળાઈથી ઉપર ઊઠી શકીએ. સત્યાગ્રહ કરવા માટે સૌથી પહેલી જરૂર આત્મ શુદ્ધિની છે.

ધાર્મિક આદર્શ:

ધાર્મિક ક્ષેત્રે સર્વોદયનો આદર્શ છે સર્વધર્મ સમભાવ. સર્વોદય નાસ્તિકતાવાદી દર્શન નથી. બધા જ ધર્મો સત્યનાં મૂકામે જતાં વિવિધ રસ્તાઓ છે. દરેક પોતાનાં સંસ્કાર, રસ, રૂચિ પ્રમાણે રસ્તો પસંદ હોય તે રસ્તે ચાલે. માનવ સ્વભાવ જોતાં દુનિયામાંથી આસ્થા ક્યારેય સમાપ્ત નહીં થાય. સ્વધર્મનું પાલન કરતાં પણ જે પરધર્મ છે માનવ ધર્મને કદી ભૂલવો જોઈએ નહીં. આજે માનવ જાત પોતપોતાના સંપ્રદાયને ધર્મ સમજી ધર્મ પ્રત્યે અસહિષ્ણુ બને છે. પરંતુ દરેક દેશ કાળ અને ધર્મમાં એવા લોકો પણ હોય છે કે જે પોતાનાં સાંપ્રદાયિક ધર્મથી એક કદમ ઉપર ઉઠ્યા છે. એનું નામ આધ્યાત્મ મનુષ્યની યાત્રાનો આ અંતિમ મુકામ છે. બધાએ ત્યાં પહોંચવાનું છે. એ બધા ત્યાં પહોંચે ત્યારે સાચા અર્થમાં સર્વોદયનો ઉદય થાય.

સર્વોદયનો પ્રાણ સાધન શુદ્ધિ:

સાધ્યની જેમ સાધન પણ શુદ્ધ હોવું જોઈએ. ગાંધીજી કહેતાં કે હિંદનું સ્વરાજ જેવું ઊંચુ સાધ્ય મારે સિદ્ધ કરવું છે. પણ તેની પ્રાપ્તિ માટે જુઠાણું હિંસા જેવાં અશુદ્ધ સાધન વાપરવાથી સાધ્ય પ્રાપ્ત થતું હોય તો તેવું મને ન ખપે. સત્ય અહિંસાના માર્ગે આવેલું સ્વરાજ પ્રાપ્ત કરવું છે. સાધ્ય શુદ્ધ હોય તે પુરતું નથી. તેનાં સાધન પણ શુદ્ધ હોવા જોઈએ.

ગાંધીજીનાં સર્વોદય દર્શનનું લક્ષ્ય હતું અહિંસક સમાજની રચના, શોષણ મુક્ત શાસન વિહિન સહકાર મુલક સમાજ. જે સમાજ પ્રત્યેક વ્યક્તિને તેનામાં રહેલી આંતરીક શક્તિઓને ખીલવીને સંપૂર્ણ માનવી બનવાનો અવસર પ્રદાન કરે.

સંદર્ભ સૂચિ:

- (1) મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી - સર્વોદય - નવજીવન પ્રકાશન.
- (2) ગોવિંદભાઈ રાવલ - સર્વોદય વિચાર - ગુજરાત વિદ્યાપીઠ.
- (3) *Unto This Last* by Ruskin, Hendon Publishing Co. Ltd.